Na koniec kilka uwag korektorskich: na s. 28 jest „wojen greckich" zamiast „wojen perskich"; na s. 137 „pośba" zamiast „prośba"; s. 355 mamy daty 506–462 zamiast 508/7 — 462.

Wyrażone powyżej wątpliwości w żaden sposób nie zmniejszają wagi wydarzenia, jakim jest wydanie tej świetnej syntezy historii świata greckiego okresu klasycznego. Książka pokazuje, że głos płynący ze środowiska warszawskich historyków doskonale współbrzmi z najlepszymi osiągnięciami światowej nauki o starożytności, mimo że brzmi on po polsku i nie będzie słyszalny poza granicami kraju, czego wypada żałować.

Lech Trzcionkowski
Katolicki Uniwersytet Lubelski
Instytut Historii

Ursula Reutter, *Damasus, Bischof von Rom (366–384). Leben und Werk*, Mohr Siebeck, Tübingen 2009, Studien und Texte zu Antike und Christentum, t. LV, s. XI, 567.

W syntezach dziejów papiestwa i historii Kościoła pontyfikat Damazego I (366–384) jest obszernie omawiany, ale jednocześnie różnorodnie oceniany. Skomplikowana podstawa źródłowa była całościowo analizowana w mocno już dzisiaj przestarzałych monografiach Martina Radego (1882) i Josepha Wittiga (1902, 1912). Będąca przedmiotem omówienia książka Ursuli Reutter jest nieznacznie uaktualnioną wersją dysertacji doktorskiej przygotowanej pod kierunkiem Christopha Markschiesa na Ewangelickim Wydziale Teologicznym (Evangelisch–Theologische Fakultät) Uniwersytetu Fryderyka Schillera w Jenie. Publikacja składa się z przedmowy, wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, skorowidzów: cytatów z Pisma Świętego, autorów antycznych, dokumentów soborów i synodów, zbiorów prawa kanonicznego i prawa świeckiego, oraz indeksów osobowego i rzeczowego.

W rozdziale pierwszym uczona omówiła fragmentaryczne dane biograficzne o Damazym oraz przedstawiła krąg jego współpracowników i przeciwników. Poza ogólnym wskazaniem na hiszpańskie pochodzenie Damazego (odnoszące się jednak zapewne do jego ojca) posiadamy o nim zaledwie kilka wyrywkowych wiadomości aż do czasu, gdy w wieku około 60 lat został wybrany na biskupa Rzymu. Według „Liber pontificalis" jego pontyfikat trwał 18 lat, 3 miesiące i 11 dni (1 października 366 — 11 grudnia 384). Również podstawa źródłowa do pontyfikatu Damazego jest skromna. O działalności synodalnej i stosunkach z innymi biskupami informują historycy kościelni: Sokrates Scholastyk, Sozomenos, Teodoret z Cyru i Rufin z Akwilei. Dalsze wiadomości znajdują się w listach i dziełach biskupów Atanazego z Aleksandrii, Bazylego z Cezarei czy Ambrożego z Mediolanu. Z kolei urzędowa korespondencja z pontyfikatu Damazego ogranicza się zaledwie do 14 listów i dokumentów synodalnych, z czego połowa jest jedynie przypisywana biskupowi Rzymu. Poza tym znana jest jeszcze duża liczba wierszo-

© for this edition by CNS

wanych inskrypcji Damazego, upamiętniająca groby rzymskich męczenników i budowle kościelne w Wiecznym Mieście. Natomiast do najbliższych współpracowników biskupa Rzymu należeli: kaligraf–kamieniarz Furiusz Dionizjusz Filokalus oraz Hieronim ze Strydonu, który na prośbę Damazego opracował przekład ksiąg Pisma Świętego na łacinę, tzw. Wulgatę, zaś głównym konkurentem do objęcia tronu św. Piotra po śmierci Liberiusza był Ursyn (wrzesień 366 — listopad 367, zm. 385?).

W rozdziale drugim zostały poddane analizie „Epigrammata Damasiana" (s. 57–153). Na podstawie ostatniego wydania krytycznego jezuickiego archeologa Antonia Ferruy z 1942 r. rozróżnia się 59 epigramatów autentycznych od 18 pseudodamazjańskich (nr 60–77), z których przynajmniej jeden (epigram nr 60, „In laudem Davidis") Reutter skłonna jest zaliczyć do pierwszej grupy (s. 63, przyp. 44). Następnie uczona przełożyła epigramaty Damazego na niemiecki, opatrzyła je komentarzem i zinterpretowała jako program chrystianizacji Rzymu, realizowany poprzez rozwiniętą działalność upamiętnienia męczenników w połączeniu z budownictwem kościelnym. Należy przy tym zaznaczyć, że Reutter uważa swoje rozważania nad epigramatami Damazego jedynie za *prolegomena* analizy źródłoznawczej do tematu, który zasługuje na oddzielne, monograficzne opracowanie (s. 67). Z pominiętej przez autorkę literatury należy wymienić artykuł Gabriele Wesch–Klein[1]. Poza tym uczona wspomina co prawda, że w jednym z epigramatów Damazego zachowała się pierwsza wzmianka o archiwum papieskim (s. 100n.), ale do tego zagadnienia warto jeszcze porównać uwagi zawarte w podstawowym podręczniku dyplomatyki[2].

Rozdział trzeci został poświęcony źródłom normatywnym (s. 154–247). Na podstawie pisma (*relatio*) rzymskiego synodu do cesarzy Gracjana i Walentyniana II z 378 r. i cesarskiego reskryptu z tegoż roku, Damazy został ustanowiony najwyższym sędzią w sprawach dyscypliny kościelnej na Zachodzie. Natomiast dekretał „Ad Gallos episcopos" (JK po nr 285) odnosi się w historiografii do pontyfikatu następców Damazego I, Syrycjusza (384–399) albo Innocentego I (401/402–417). O ile Reutter polemizuje z zastrzeżeniami Detleva Jaspera w kwestii przypisywania jego autorstwa Damazemu, to już nie cytuje skróconej wersji niemieckojęzycznego artykułu z 1996 r.[3] Z kolei ostatni wydawca, nie uwzględniwszy negatywnego stanowiska Jaspera, odniósł dekretał „Ad Gallos episcopos" do pontyfikatu Damazego[4]. Wreszcie Reutter, bez znajomości no-

---

[1] G. Wesch–Klein, *Damasus I., der Vater der päpstlichen Epigraphik*, [w:] *Quellen, Kritik, Interpretation. Festgabe zum 60. Geburtstag von Hubert Mordek*, red. Th. M. Buck, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien 1999, s. 1–30.

[2] H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, t. I, wyd. 3, Berlin 1958, s. 150 i przyp. 2.

[3] Vide D. Jasper, *The Beginning of the Decretal Tradition. Papal Letters from the Origin of the Genre through the Pontificate of Stephen V*, [w:] D. Jasper, H. Fuhrmann, *Papal Letters in the Early Middle Ages*, [w:] *History of Medieval Canon Law*, t. II, Washington, D.C. 2001, s. 28–32 (Aneks I: *The Canones synodi Romanorum ad Gallos episcopos — The Earliest Papal Decretal?*).

[4] Y.–M. Duval, *La décrétale „Ad Gallos episcopos": son texte et son auteur. Texte critique, traduction française et commentaire*, „Supplements to Vigiliae Christianae", t. LXXIII, Leiden–Boston 2005.

© for this edition by CNS

wego wydania Yves–Marie Duvala, oparła swoje tłumaczenie tego dekretału na poprzedniej edycji krytycznej Ernesta Charlesa Babuta z 1904 r. oraz przyjęła zbieżne ze wspomnianymi wydawcami stanowisko w sprawie autorstwa Damazego. Można jeszcze dodać, że niezależnie od ostatnich badań Duvala i Reutter, także Glen Louis Thompson w swojej niepublikowanej dysertacji doktorskiej przypisał Damazemu dekretał „Ad Gallos episcopos"[5]. W tym przypadku należy spodziewać się dalszej dyskusji wokół najstarszego dekretału papieskiego. Reutter przypisała także Damazemu wierszowaną przedmowę do kanonów soboru nicejskiego z 325 r. („Praefatio Nicaeni Consilii"), która miałaby być śladem po sporządzonym w Rzymie zbiorze prawa kościelnego. Należy jednak zauważyć, że całkowicie różne wersje tej przedmowy zawierają rękopisy, z których najstarsze pochodzą dopiero z VII w. Zresztą sama uczona przyznaje, że kwestii autorstwa tej krótkiej wierszowanej przedmowy raczej nie da się jednoznacznie rozstrzygnąć (s. 246).

Najobszerniejszy rozdział czwarty objął kwestie teologiczne poruszane w stosunkach ze Wschodnimi Kościołami katolickimi cesarstwa (s. 248–428). Listy synodalne stanowią podstawę źródłową do tego tematu. Dotyczą one konieczności złożenia z urzędów heretyckich biskupów i księży ariańskich („Confidimus quidem"), ingerencji w schizmę antiocheńską oraz wystąpienia przeciwko błędnej nauce Apolinariusza („Ea gratia", „Illud sane miramur", „Non nobis quidquam", „Per filium meum, Tomus Damasi"). „Codex Veronensis LX" zawiera pod inskrypcją „Exemplum synodi habitae Romae episcoporum XCIII ex rescripto imperiali" kompilację listu „Confidimus quidem" z fragmentami „Ea gratia", „Illud sane miramur", „Non nobis quidquam" oraz listą podpisów synodu antiocheńskiego. Reutter w toku drobiazgowej analizy różnych wersji łacińskich i greckich przekazów „Confidimus quidem" (JK 232, ep. 1) doszła do wniosku, że łaciński oryginał był listem rzymskiego synodu z 371 r. do biskupów iliryjskich zaś jego kopie trafiły także do biskupów Atanazego z Aleksandrii i Bazylego z Cezarei (*vide* schemat zależności przekazów na s. 308). Natomiast znany jedynie z fragmentów w „Codex Veronensis LX" list innego rzymskiego synodu „Ea gratia/Non nobis quidquam" (ep. 2/1.3) był wysłany do katolickich biskupów na Wschodzie cesarstwa i tylko do tych dwóch części kompilacji tekstów ma się odnosić — zdaniem uczonej — wspomniana wyżej lista podpisów wschodniorzymskich biskupów, być może związana z synodem antiocheńskim z 379 r. Wreszcie znany również tylko z „Codex Veronensis LX" fragment listu Damazego „Illud sane miramur" (ep. 2/2) autorka uznała za sporządzony raczej nieco wcześniej od dokumentu synodalnego „Ea gratia/Non nobis quidquam" (s. 371, przyp. 456). Szkoda jednak, że autorka nie dokonała tłumaczenia i analizy tej kompilacji tekstów na podstawie nowej edycji krytycznej[6]. Z kolei list Damazego „Per filium meum" (JK 235, ep. 3) oraz tzw. „Tomus Damasi" (ep. 4) wymieniają jako adresata Paulina, który był uznawany

---

[5] G. L. Thompson, The Earliest Papal Correspondence, Ph. D. thesis, Columbia University, New York 1990, s. 341–372 nr 65, gdzie edycja krytyczna wraz z angielskojęzycznym tłumaczeniem i komentarzem; informacja prof. Roberta Somervilla z Nowego Jorku.

[6] L. L. Field Jr., *On the Communion of Damasus and Meletius: Fourth Century Synodal Formulae in the Codex Veronensis LX with Critical Edition and Translation*, „Studies and Texts", t. CXLV, Toronto 2004.

© for this edition by CNS

w Rzymie za prawowitego biskupa antiocheńskiego w przeciwieństwie do Melecjusza i Witalisa, ucznia Apolinariusza. Reutter w toku drobiazgowej analizy dwóch wersji łacińskich „Tomus Damasi" oraz jego greckiego tłumaczenia u Teodoreta doszła do konkluzji, że pierwotna, niezachowana, redakcja (*Urfassung*) była dokumentem rzymskiego synodu z ok. 375 r. Została ona w zaktualizowanej redakcji albo w przerobionej i uzupełnionej wersji przesłana Paulinowi (*vide* zestawienie wyników badań autorki nad „Tomus Damasi" na s. 426). W krótkim podsumowaniu tego rozdziału (s. 427n.) autorka stwierdziła, że w sprawach teologicznych za pontyfikatu Damazego nastąpił zwrot ku tradycji soboru nicejskiego. Nowa orientacja teologiczna (*Neunizänismus*) dotarła do Rzymu zapewne za pośrednictwem Piotra, biskupa Aleksandrii, który był doradcą Damazego podczas wygnania w latach 373–378.

W rozdziale piątym autorka na przykładzie trzech listów i dokumentu synodalnego ukazała aspiracje Damazego do uczynienia z Rzymu centrum chrześcijańskiego świata (s. 429–513). W liście skierowanym do biskupów na Wschodzie cesarstwa z ok. 382 r. (JK 234, ep. 7), w którym Damazy potwierdzał potępienie herezji Apolinariusza, pojawiło się po raz pierwszy określenie *sedes apostolica*, a także został podkreślony autorytet Apostołów Piotra i Pawła. Zdaniem Reutter wpływ na sporządzenie tego listu mógł mieć Hieronim, który był sekretarzem Damazego w trakcie swego pobytu w Rzymie w latach 382–385 (s. 437). Pozostałe dwa listy Damazego (JK 237, 238, ep. 5, 6) znane są z „Collectio Thessalonicensis", zbioru 27 papieskich i cesarskich listów do biskupów salonickich lub iliryjskich. Dotyczą one problemu legalności obsady biskupstwa w Konstantynopolu po depozycji Maksyma Cynika przez cesarza Teodozjusza I w Salonikach w 380 r. W przeciwieństwie do Damazego, Teodozjusza oraz soboru konstantynopolitańskiego konsekrację biskupią Maksyma uznał za legalną jedynie Ambroży, biskup Mediolanu, w liście „Sanctum" do cesarza z końca 381 r. Natomiast dokument, który autorka nazwała „Decretum Damasi", zwykło się w historiografii określać jako „Decretum Gelasianum" (JK 251)[7]. Dokument ten w swojej dłuższej formie składa się z pięciu części i jest w tradycji rękopiśmiennej łączony z pontyfikatem Damazego I lub Gelazego I (492–496), znacznie rzadziej Hormizdasa (514–523). Uczona dokonała tłumaczenia części 1–3 tego dokumentu na podstawie wydania krytycznego Ernsta von Dobschütza z 1912 r. Następnie starała się uzasadnić, że część trzecia tzw. „Decretum Damasi" stanowiła replikę rzymskiego synodu z 382 r. na niekorzystne dla rangi i roli Stolicy Apostolskiej uchwały soboru konstantynopolitańskiego z 381 r. Zdaniem autorki zarówno część trzecia o prymacie Kościoła rzymskiego, jak i pierwsza o Duchu Świętym i imieniu Chrystusa oraz druga z kanonem ksiąg biblijnych powstały za pontyfikatu Damazego. Późniejszym zabiegiem redaktora byłaby unifikacja tych tekstów w jeden dokument, potem jeszcze poszerzony o część czwartą ze spisem soborów powszechnych i Ojców Kościoła oraz piątą z listą pism apokryficznych. Ponadto autorka dokonała rekonstrukcji pierwotnej treści dokumentów, tworzących później pierwsze trzy części tzw. „Decretum Gelasianum".

[7] Vide H. Mordek, *Decretum Gelasianum*, „Lexikon des Mittelalters", t. III, 1986, szp. 624–625.

© for this edition by CNS

Ursula Reutter na podstawie historyczno–filologicznej analizy różnorodnej podstawy źródłowej przekonująco dowiodła, że Damazy realizował program chrystianizacji Rzymu i romanizacji chrześcijaństwa przez co jego pontyfikat miał znaczący wpływ na powstanie papiestwa. Dziesięcioletni przedział czasu pomiędzy obroną dysertacji doktorskiej (1999) a jej wydaniem książkowym w nieznacznie uaktualnionej wersji (2009) nie wpłynął nazbyt ujemnie na rezultaty badawcze uczonej. Odczuwalny jest zwłaszcza brak uwzględnienia nowych edycji krytycznych dekretału „Ad Gallos episcopos" oraz kompilacji tekstów z „Codex Veronensis LX": „Confidimus quidem", „Ea gratia", „Illud sane miramur", „Non nobis quidquam". Poza tym niektóre skróty bibliograficzne w książce Reutter nie mają swoich opisów w wykazie literatury, m.in. Dassmann 1975 (s. 111, przyp. 112 i inne), Grützmacher 1901 (s. 24, przyp. 81 i inne), Kannengiesser 1993 (s. 290, przyp. 124), Maraval 1996 (s. 455, przyp. 100), Montanari 1994 (s. 100, przyp. 52), Beat Näf 1995 (s. 152, przyp. 309), Ohme 1998 (s. 206, przyp. 190 i inne) czy D. H. Williams 1995 (s. 462, przyp. 130). Brakuje także rozwiązania stosowanych w wykazie literatury skrótów bibliograficznych czasopism, wydawnictw encyklopedycznych oraz serii wydawniczych. W tej sytuacji warto polecić zestawienie źródeł i literatury w artykule słownikowym Friedricha Wilhelma Bautza o Damazym I, opublikowanym w „Biographisch–Bibliographisches Kirchenlexikon", a także udostępnionym w bezpłatnej wersji elektronicznej wraz z uzupełnieniami w Internecie <http://www.bautz.de/bbkl/> (aktualizacja na dzień 2 maja 2010). Z pewnością jednak nie tylko badacz dziejów papiestwa, ale również filolog, kanonista czy teolog znajdzie w monografii Ursuli Reutter szereg propozycji interpretacji skomplikowanego materiału źródłowego, które mogą stanowić dobry punkt wyjścia do dalszych studiów analitycznych. Duże ułatwienie w recepcji dzieła przynoszą także autorskie tłumaczenia przedrukowanych w książce tekstów źródłowych.

Przemysław Nowak
Polska Akademia Nauk
Instytut Historii

Anna Barańska, *Między Warszawą, Petersburgiem i Rzymem. Kościół a państwo w dobie Królestwa Polskiego (1815–1830)*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2008, Seria: Źródła i monografie 328, s. 910.

Poważna luka w historiografii dotycząca relacji Kościół — państwo w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego (1815–1830) doczekała się solidnego i gruntownego wypełnienia[1]. Są prace, które pozostają niezauważone z różnych powodów, są też takie,

[1] W ostatnich latach można zauważyć zainteresowanie kwestiami kościelnymi, religijnymi i wyznaniowymi w Królestwie Kongresowym. Warto tu wymienić prace: W. Glińskiego,

© for this edition by CNS